Цугнь Диилврин төлә!

Эн намрар Әәдрхн-Кизляр төмр хаалһ тосхлһна 75 жил темдглгдхмн. Харм төрхд, урднь эн төмр хаалһ тосхлһнд орлцсн улсин тускар баһар келгддг бәәсмн. Болв дәәнә цагт ик чинр зүүсн объектин болн терүнә тосхлтд орлцж Диилврин өдр өөрдүлсн улсин тускар цуһар медх зөвтә гиж сангдна.

Улан Цергиг зер-зевәр, түләһәр, хот-хоолар болн хувц-хунрар тетклг Баку-Грозный-Армавир-Ростов төмр хаалһин күчнь баһ болад, Советск Союзин правительств Әәдрхн-Кизляр төмр хаалһ тосххин туск шиидвр батлсмн. 1941 жилин сентябрь сарин 15-д тосхлтын көдлмш эклəд, терүнд Элстин, Долбанск, Лаганя, Улан Хоолын, Үстин, Хар һазра болн Приволжск улусмудын улс орлцсмн. Тосхлт эклхд 6200 күн көдлдг бәәсмн, 2150 мөрн тергн олзлгдсмн. Хальмг Таңһчин Келн-улсин архивин санд Приволжск улусин исполкомин шиидвр бәәнə. Тегəд тер документиг шинжлəд хəлəхлə, төмр хаалһин тосхлтд арвн дөрвтə - жиртə залус, арвн тавта - тəвн тавта күүкд улс көдлх зөвтə бəəсмн. Көкүл берəчүдиг, медəтниг, гем-шалтгта улсиг, школд орад уга бичкдүдиг асржах болн саата күүкд улсиг эн көдлмшəс сулдхж болжана гиж тер тогтаврт келгджənə. Болв төмр хаалһин тосхлтд орлцсн улсин тодлврмуд умшхла, эн улс бас күнд көдлмш күцəж йовсиг медж болхмн. Тиигəд, йистə-арвта бичкдүд цар болн темəнə ард йовж, һазр цеврлдг, мал хəрүлдг, ус зөөдг бəəсиг əмтнə тодлврмудас медж болхмн. Күүкд улс болн медəтнр көрə һазр малтад, чолу, элс зөөһəд, хаалһин ова тосхад, күнд төмр хаалһин рельс углж тəвдг бəəсмн. "Төрскн һазран хортнас сулдххин төлə əмəн чигн әрвлшговидн!"- гиж əмтн тоолж, күнд көдлмшт эврə дурарн орлцхар шундг бəəснь теднə тодлврмудас медгднə.

Дəн эклхлə залу улс хортыг күүчхəр цергт мордхла, ардынь күүкд улс, бичкдүд болн медəтнр үлдсмн. Тер цагт "Цугнь фронтын төлə! Цугнь Диилврин төлə" гисн дуудврар ик-бичкн уга заводфабрикд, селəнə эдл-ахуд көдлəд, цергчнрин төлə хот-хол, хувц-хунр белдəд, темс хураһад, эврə тəвцəн орулсмн. Тегəд төмр хаалһ тосхх шиидвр авглхла, цуһар терүнд орлцж, чадсарн дөң-тусан күргхəр шунв. Өдр-сө уга, бүтн хувцн угаһар, өлсəд, муурад, ик зовлң үзв чигн эдн тачкнсн киитнд, ширгжəх хурт, шүрүтə салькнд көдлдг бəəсмн. Тиигчкəд, деерəснь немшнр бомб хаяд, эднд ик əəмшг учрадгиг мартхмн биш. Немшин самолет үзчкəд, тарад булгчкад, хəрү ирəд көдлмшəн күцəдг билə. Тосхлт нег чигн өдр зогссн уга. Күүкд улс, медəтнр болн бичкдүд эн чинртə төмр хаалһиг 1942 жилин июль сар күртл тосхад, болзгаснь урд эдлврт орулсмн. Орн-нутгин харслтын комитетин даалһврыг темдглсн болзгаснь урд төгсəхəр болн көдлəчнриг урмдулхар участкуд хоорнд дөрлдəн зарлгддг бəəсмн. "Төмр хаалһин көдлəчнрин дəəнə листок" гидг газетд тосхачнр ямаран көдлмш күцəснə, альк участк нүүрт йовхин тускар келгддг билə. Өөдəн күцəмж бəрсн участкуд Улан туғар болн хот-хоолар, эд-таврар ачлгддг бəəсмн. Көдлəчнрин ач-тусинь үнлж, Хальмг Таңһчин Деед Советин Президиум 230 күүг Күндллһнə һашгар ачлсмн. Теднə нерд мана архивд бас хадһлгджана.

Харслтын государственн комитет төмр хаалһин тосхлтын йовудыг бүрткж, көдлмшин диг-дара ямр кевəр күцəгджəхиг шинжлдг бəəсмн. Тосхлтын көдлмш гүргүдəн орсн кемд 9500 күн тенд көдлдг бəəсмн, һурвн миңһн шаху мөрн тергн олзлгджасмн. Тер цага документс хəлəхлə, хаалһ тосхачнрин төлə концерт, кино үзүлдг бəəсиг медж болхмн.

Əәдрхнəс Кизляр күртл тосхсн төмр хаалһ эдлврт орулгдсн йовдл Сталинградск бəрлдəнд болн Кавказ сулдхлһнд ик чинр зүүсмн. Эн йовдл кесг əмтнд ик урмд өгч, хортн төрскн һазрасньэрк

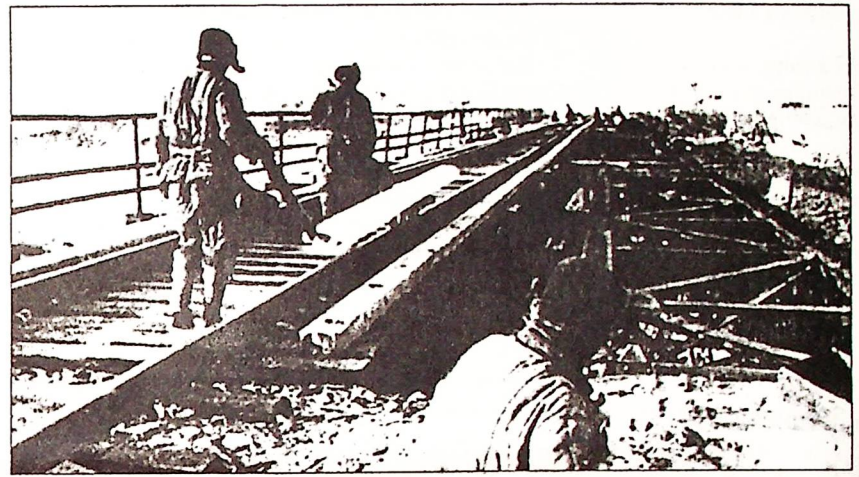

биш көөгдх, аврлт уга дəн төгсх гисн инд өгсмн. Болв хальмг улсин жирһлд һашута йовдл учрхиг кен чигн медсн уга. 1943 жилин декабрь сард хальмгудыг хортнд тоолад, хол Сиврүр туув. Кесгнь одахн тосхсн төмр хаалһар киити Сиврин һазрур йовсмн…

Эн төмр хаалһин тосхлтд орлцсн улс цааҗла харһсн төләдəн ачлгдсн уга. Келхд, талдан келн улс тосхачнр ачлгдад, дəəнə хөөн ветеранмуд болж тоолгддг бəəсмн. Хальмг тосхачнрин нерд болхла одачн күцц медгдəд уга. Түрүн болж эн төриг төмр хаалһин тосхачнрин олна комитетин ахлач Т.Г.Баерхасв босхв. Тагир Гаряевичин дөңгəр болн седвəрəр 728 күн Хальмг Таңһчин Деед зарһд цаасан орулад, дəəнə цагт төмр хаалһ тосхж йовсан герчлв. Энүнə тоолврар, тер хаалһин тосхлтд 15 миңһн хальмг орлцв. Төмр хаалһин тосхлтд хальмг улс орлцсна туск номин шинжллт кергтə. Келн-улсин архивд дəəнд орлцачнрин болн тылд үнн кевəр көдлж Диилврт тəвцəн орулсн улст нерəдгдсн сан тогтагдсн бəəнə. Дорас өсч йовх үй дəəнə туск үнн туужиг медж, ямр кевəр мана аав-эəжнр дəəлдж, көдлж йовсна тускар медж чаджана. Биди теле болн радиосоңсхврмудт, газетин халхст тер документсиг олзлад, олнд медүлхəр шуннавидн. Болв Əәдрхн-Кизляр төмр хаалһ тосхачнрин туск зургуд уга, документс баһ болжана. Кемр тана өрк-бүлин архивд төмр хаалһин тосхачнрин туск документс бəəхлə, Хальмг Таңһчин Келн-улсин архивд орулхитн суржанав. Диилврин төлə, мана сəəхн иргчин төлə əмəн, чидлəн әрвллго көдлж йовсн улсин нерд марттдх зөв уга.

Светлана БОГАЕВА,
Хальмг Таңһчин Келн-улсин архивин ах специалист